

ואדי סאליב כמשל

יואב פלד

יפעת וייס, **ואדי סאליב: הנוכח והנפקד**, מכון ון ליר בירושלים והקיבוץ המאוחד, ירושלים, 2007, 206 עמודים.

שכונת ואדי סאליב בחיפה הנה שכונת עוני, צפופת אוכלוסייה, הבנויה בשיפולי מסדרונים, כשמבניה דחוקים ולחוצים זה לזה ויש מהם בנויים זה על גבי זה. סמטאותיה עקלקלות ומרביתן מדרגות מדרגות תלולות – על פי מיטב המסורת של שכונת מגורים צפופה בעיר ערבית עתיקה. במבנים דחוקים ואפלים, ביניהם כוכים בלתי ראויים למשכן אדם, מתגוררות בצפיפות משפחות מטופלות בילדים הרבה, כשלא בכל "דירה" כזו מצויים תנאים סניטריים מינימליים.¹

זה דבר מחריד לראות את העיר המתה... כך סיכמה גולדה מאירסון (מאיר), מנהלת המחלקה המדינית של הסוכנות בפועל, את ביקורה בחיפה ימים ספורים אחרי נפילת העיר הערבית בידי ה'הגנה' בתחילת מאי 1948 (עמ' 32). משפט כזה איננו מה שהיינו מצפים לקרוא סמוך לתחילתו של ספר העוסק בוואדי סאליב. בזיכרון ההיסטורי הישראלי מתקשר ואדי סאליב (גיא הצלב בערבית) באופן בלעדי לאירועים שהתרחשו בו בקיץ 1959, כאשר תושביו, כשליש מהם עולים חדשים מצפון אפריקה, התנגשו עם המשטרה בהפגנות הנחשבות עד היום להתקוממות המזרחית הראשונה.² ספרה של

1 מתוך דו"ח ועדת החקירה הציבורית לעניין מאורעות 9 ביולי 1959 בוואדי סאליב, בתוך: יפעת וייס, **ואדי סאליב**, עמ' 117. מכאן ואילך יצינו הפניות לספר הנסקר על ידי מספרים בסוגריים בגוף הטקסט.

2 סמי שלום שטרית, **המאבק המזרחי בישראל**, תל-אביב 2004, עמ' 99-112.

יפעת וייס מבקש לחדור אל מתחת למסווה הזיכרון ההיסטורי הזה ולחשוף גם את העוול הנפקד – הקודם לעוול הנוכח, זה שנגרם לעולים המזרחים – גירוש התושבים הערבים של הוואדי, ושל חיפה בכלל, והרס העיר הערבית החשובה בצפון הארץ. וייס מבקשת גם להצביע על הקשר הגאוגרפי וההיסטורי בין קורבנותיה הערבים לקורבנותיה היהודים של הציונות,³ תושביו של הוואדי בעבר הרחוק ובעבר היותר קרוב.

כידוע, לאחר כיבושה של חיפה הערבית רוכזו תושביה הנותרים באזור ואדי ניסנאס, ובתיים ניתנו ליהודים (או במקרים מסוימים נלקחו בידי יהודים ללא הרשאה רשמית). כך, 'אקט הפתיחה של ישראל הריבונית הכיל מראשיתו אלמנט שרירותי המחלל כל עיקרון של קדושת הקניין הפרטי, שהטביע חותם על מכלול היחסים הפנים-יהודיים, כפי שחשפו אירועי ואדי-סאליב' (עמ' 75). וייס קושרת כך, באופן מהותי ועמוק, את 'הסכסוך' היהודי-ערבי להבנייתה של החברה הישראלית. אולם לזכותה, היא נמנעת מן המלכודת האופנתית של גזירת גזירה שווה בין העוול שנעשה לפלסטינים לבין זה שנעשה ליהודים המזרחים. אלה האחרונים, היא מדגישה, היו בין 'הנהנים מן השלל' (שם). אלא שחלקם בשלל נפל מחלקם של האשכנזים. כך לפחות טען מנהיג ההתקוממות, דוד בן-הרוש, וטענתו אוששה בידי לא אחר מאשר דוד בן-גוריון: 'היו יהודים אשר ישבו במעברות [או בוואדי סאליב במקרה הזה] כבר 3-4 שנים והגיע להם בית, ולא נתנו להם בית, ונתנו בתים לפולנים שבאו לפני חודש-חודשיים' (עמ' 93). אירועי ואדי סאליב של 1959 היו אם כן ביסודם ויכוח על חלוקת השלל: 'לכל אורך הדיון בוועדת החקירה הציבורית לאירועי ואדי סאליב לא נזכרה העובדה הפשוטה כי מדינת ישראל [...] זכתה מן ההפקר כשקיבלה את הרכוש הערבי הנטוש לשימושה' (עמ' 92).

הספר הקצר הזה הוא בבחינת מועט המחזיק את המרובה. וייס משתמשת באירועי ואדי סאליב כצוהר שדרכו היא בוחנת את ההיסטוריה של העיר חיפה; את יחסי היהודים והערבים בה לאורך השנים, עד לחיסולה של העיר הערבית ועד היום; את הנכבה; את מדיניות ההפקעה וההקצאה של קרקעות בידי המדינה; את מדיניות העלייה ממרוקו; את מדיניות 'פיזור האוכלוסין' ו'פינוי-בינוי'; את הפער העדתי ואת השפעתם של הפיצויים האישיים מגרמניה על אותו הפער; ועוד. זהו פרויקט שאפתני, אבל אופן ההצגה שלו בספר אינו מסגיר את שאפתנותו. הספר נקרא כסיפור או ליתר דיוק כשיחה, כאשר מכלול הנושאים הנדונים בו משולבים כעלילות משנה בסיפור המסגרת – סיפורו של ואדי סאליב. לצורה זאת של הצגה יש יתרונות רבים, אבל יש לה גם חסרונות.

3 אלה שוחט, 'מזרחים בישראל: הציונות מנקודת מבטם של קורבנותיה היהודים', זכרונות אטורים, תל-אביב 2001, עמ' 140-205.

יתרונה העיקרי של צורת ההצגה שבחרה וייס הוא היותו של הספר קריא מאוד ונגיש לקהל קוראים רחב. המחברת מחזיקה בתפיסותיהם של ההיסטוריונים החדשים והסוציולוגים הביקורתיים כמובן מאליו, אולם האופן הסיפורי שבו היא מציגה את תובנותיה הנגזרות מתפיסות אלה איננו מאיים על הקוראים המחויבים עדיין לקונסנזוס ההיסטוריוגרפי הציוני.

אחד המיתוסים שאותם מבקשת וייס לפרק ברוח ההיסטוריה החדשה הוא המיתוס של חיפה כעיר יהודית-ערבית מעורבת בימי המנדט והיום. בחיפה לא התקיימה אז, וגם לא מתקיימת היום, 'חברה מעורבת', היא טוענת, אלא 'חברה דואלית'. יהודי העיר וערבייה חיו, וחיים, לא יחד, אלא אלה לצד אלה או ליתר דיוק אלה מעל אלה, פוליטית, סוציולוגית וטופוגרפית. כך גם המעמד הבינוני, האשכנזי ברובו, ומעמד הפועלים (רבים מהם מובטלים) המזרחי ברובו. וייס מנצלת במיומנות את המבנה הטופוגרפי של חיפה, העיר על ההר, ואת היכרותה האינטימית אתה, כדי להמחיש את טיעוניה (מפת העיר חיפה הייתה מסייעת ללא-חיפאים שבינינו להבין טוב יותר במה מדובר):

בראשיתן ובאחריתן, בימי הערבים ובימי היהודים, היו שכונות ואדי סאליב והדר הכרמל זרות ומנוכרות זו לזו. הניכור החברתי והפער הכלכלי בין שני הרבעים הסמוכים טבעו את חותמם בטופוגרפיה העירונית כבר בשנות העשרים, בשעה שהדר הכרמל קמה לצד, ממול וכנגד השכונות הערביות העניות שבעיר התחתית. קו התפר השתמר, אך בשעה שבימי האנגלים הוא חצה בין המעמד הבינוני היהודי לערבים עניים, בשנות החמישים הוא עתיד היה לחצוץ בין אשכנזים מתבססים למזרחים חסרי כול [עמ' 67-68].

לא פלא, על כן, שתושבי ואדי סאליב המתקוממים ב-1959 ביקשו לכלות את זעמם בחנויות ובמכוניות של תושבי הדר הכרמל, נוסף על מועדון ההסתדרות ומועדון מפא"י בוואדי סאליב עצמו.

מיתוס נוסף שאותו מבקשת וייס לפרק הוא המיתוס הישראלי המרכזי על אודות הנכבה, ולפיו מנהיגי ערב האיצו בפלשתינים לברוח מבתיהם ואילו מוסדות היישוב והמדינה הפצירו בהם להישאר. מאחר שחיפה מובאת בדרך כלל כהוכחה הניצחת לאמיתותו של המיתוס הזה, וייס עושה שירות חשוב כאשר היא בודקת את מהלך האירועים בצורה פרטנית ביותר, כמעט רגע אחר רגע.

מבצע ההשתלטות של ה'הגנה' על חיפה הערבית, שהחל ב-21 באפריל 1948, כונה 'ביעור חמץ'. מאחר שבאותם ימים שמותיהם של מבצעים לא נקבעו באופן מקרי על ידי מחשב, אפשר להבין כבר משמו של המבצע מה הייתה מטרתו. המבצע תוכנן כפעולת מספריים שתפרוץ צירים מרכזיים מהכרמל אל העיר התחתית והנמל (אם

הבנתי נכון; כאן, שוב, מפה הייתה יכולה לסייע מאוד) והביא למנוסת בהלה של התושבים הערבים. המהלך לווה 'במטחי ירי לכיוון העיר התחתית', אשר, מציינת וייס בעדינות, 'ספק אם מטרתם היתה צבאית טהורה'. 'הבהלה לובתה באמצעות מערכת כריזה ושידורי רדיו בערבית [שידורים של ה'הגנה', לא של המופתי, י"פ], שקראו לתושבים להוקיע את הכוחות הלוחמים הזרים, אך בה בעת גם להעביר את הנשים, את הילדים ואת הזקנים למקום מבטחים. הדמורליזציה פעלה את פעולתה' (עמ' 24-25). על רקע הבריחה ההמונית נדרשו חברי 'ועדת החירום הערבית' של חיפה, שעשו מאמצים רבים אך כושלים למנוע את הבריחה, להסכים לתנאי הכניעה של ה'הגנה'. 'כל אותו יום [22.4.1948] [...] ניסו חברי 'ועדת החירום הערבית' ליצור קשר עם המנהיגות הערבית החיצונית [...] אך פניותיהם לא נענו' (עמ' 26). חבריו המוסלמים של צוות המשא ומתן שמינתה הוועדה, שהיו מיעוט בקרב חברי הצוות, קיבלו הוראה מהוועד הערבי העליון לדחות את תנאי הכניעה. חבריו הנוצרים של הצוות הודיעו כי גם אם יחתמו על הסכם הכניעה, לא יוכלו לערוך לקיומו ולכן ביקשו כי יתאפשר לאוכלוסייה הערבית כולה להתפנות מן העיר. כפי שאומרת וייס, 'אבוי למנוצחים':

העזיבה ההמונית העמידה את ההנהגה היהודית המקומית במבוכה גדולה. [...] כבר [...] במעמד הכניעה, פנה שבתאי לוי [ראש העירייה היהודי] [...] אל חברי 'ועדת החירום הערבית' בבקשה להישאר, וחברי המשלחת היהודית הצטרפו אליו. [...] זה היה זעזוע ראשוני [בלבד]. אולם במהלך השבועות הבאים, ועוד בטרם יצאו הבריטים מן הארץ, נסוגה המנהיגות היהודית מן הקריאה לערבים לשוב. [...] [יתר על כן] יוזמות מקומיות מצד האוכלוסייה הפלסטינית שנתורה לשיבתם של האחרים נדחו בעמימות דיפלומטית [עמ' 31-33].

לסיכום, כדברי בני מוריס,

נכון אמנם, כי בתחילה היתה ההנהגה היהודית האזרחית בחיפה מעוניינת באמת ובתמים בהישארות הערבים [בעיקר בשל ההשלכות הבינלאומיות שהיו עשויות להיות, לדעתם, להתרוקנות העיר מתושביה הערבים]. [...] אולם התקפת ה"הגנה" ב-21 וב-22 באפריל העבירה את השכונות הערביות לידי ה"הגנה" ולפיקודה, ואנשי ההנהגה האזרחית נדחקו לקרן זוית. [...] בד בבד חל מהפך בגישתם של חלק מראשי ההנהגה האזרחית: הם לא רצו להחמיץ את ההזדמנות ההיסטורית

שזימנה להם יציאת הערבים – הפיכת חיפה לעיר עברית לתמיד
[עמ' 34].⁴

לצד יתרונותיה הרבים חסרונה של צורת ההצגה של וייס הוא חוסר המיקוד. וייס פורשת את משנתה כמעט בשיטה של זרם התודעה. דבר זה מקשה על הקורא ובעיקר על המבקר, אם זה מחפש את המרכיבים המקובלים של עבודת מחקר אקדמית: שאלת מחקר, סקירת ספרות, השערה, הצגת הנתונים ומסקנות. כל המרכיבים האלה קיימים בספר, אך הם מפוזרים, כמעט הייתי אומר מוסוויים, לכל אורכו. כך למשל הדיון בכיבוש חיפה הערבית ובהחלטה הראשונית להרוס אותה משתרע על פני ארבעים עמוד וכולל בתוכו היגים על שוק העבודה, על חילופי אוכלוסין לעומת טיהור אתני, על 'ועדת הטרנספר', על שינוי שמות רחובות, וכולי. הפרק הזה כולל משום מה גם הערת שוליים ביוגרפית ארוכה מאוד על יוסף שכטמן, עסקן רביזיוניסטי משני שחקר את הטיהורים האתניים באירופה אחרי מלחמת העולם השנייה (מתוך מגמה אידאולוגית ברורה) ועבד תקופה קצרה כיועץ ל-Office of Strategic Services, שירות הביון האמריקני שהפך זמן קצר לאחר מכן ל-CIA (ולא כפי שמתורגם בספר בטעות). הטעות באי-זיהויו של ה-OSS כקודמו של ה-CIA היא סימפטומטית, כך נראה לי, לחיפזון שבו הספר נכתב או לפחות נערך. חיפזון זה הביא לכמה טעויות עובדתיות מביכות (או לפחות כאלה שהיו מביכות אותי אילו אני מחברו של הספר). למשל, עובדה פשוטה שהייתה אמורה לצוד את עינו של כל עורך: בעוד דרגתו הצבאית של אלוף פיקוד הצפון של הצבא הבריטי בארץ ישראל ב-1948, א' סטוקוול, מוצגת כמייג'ור-ג'נרל (אלוף) (עמ' 18), דרגתו של מפקד כל הכוחות הבריטיים בארץ, ג'יי א' מקמילן, מוצגת כבריגדייר-ג'נרל (תת-אלוף) (עמ' 23). כמוכן, דרגתו האמיתית של מקמילן הייתה לויטננט-ג'נרל (רב-אלוף). אבל אם מקמילן זכה להורדה בדרגה, שני סגני ניצב במשטרת ישראל, שפי ובנדל, זכו לקידום מהיר במיוחד, מסגן ניצב בעמ' 13 לרב-ניצב בעמ' 14. ואם תאמרו שרזי ההייררכיה, הצבאית והמשטרתית אינם בראש מעייניהם של מחברת הספר ושל עורכיו, מה לגבי הצגתו של יעקב שמשון שפירא (מפא"י) כשר המשפטים ב-1959? גם אם כל המעורבים בדבר צעירים מכדי לזכור זאת, רפרון מהיר באתר הכנסת היה מלמד אותם ששר המשפטים באותה תקופה היה פנחס רוזן (המפלגה הפרוגרסיבית).⁵ וכך הדרמה של הופעתו של 'שר המשפטים יעקב שמשון שפירא' באולם שבו התנהל משפטם של נאשמי ואדי סאליב (עמ' 62), המוצגת כאיום על הפרדת הרשויות, מאבדת הרבה מעוצמתה. ודוגמה אחרונה, ארתור רופין לא

4 תיאורם של וייס ומוריס מזכיר מאוד את תהליך גירוש הערבים מטבריה כפי שהשתקף ביומניו של יוסף נחמני. ראו, בני מוריס, 'יוסף נחמני והשאלה הערבית ב-1948', תיקון טעות: יהודים וערבים בארץ ישראל 1936-1956, תל-אביב 2000, עמ' 58-103.

5 שפירא כיהן כשר המשפטים בשנים 1966-1973.

היה ציוני סוציאליסט (עמ' 107), אלא ציוני כללי מובהק, למרות היותו אביה הרוחני, והחומרי, של 'ההתיישבות העובדת' (מה שאומר משהו גם על אותה צורת התיישבות, אבל לא זה המקום להרחיב). טעויות כאלה יכולות לקרות, כמובן, ואפשר למצוא כמותן בכל ספר. עם זאת, על הספר חתומים נוסף על המחברת לא פחות מחמישה עורכים: עורכת מפיקה, שני עורכי לשון, יועץ מדעי ועורך הסדרה. מוזר שאף אחד מהחמישה לא שם לב לטעויות הללו. בעבר ספרי מכון ון ליר היו ידועים בעבודת העריכה הקפדנית שלהם. יש לקוות שהעריכה הרשלנית של ספרה של וייס איננה סימן לעתיד.

אולם בבעיות הקטנות האלה, ובנקודות ביקורת אחרות שאפשר היה להעלות, אין כדי להעיב על איכותו של הספר כמלאכת מחשבת של ניתוח היסטורי-סוציולוגי מתוחכם, המאתגר אמיתות מקובלות ועושה זאת בדרך לא מאיימת (חיפשתי את המקבילות העבריות לשמות התואר understated ו-nuanced, אבל לא מצאתי; כנראה אלה תכונות שאינן מאפיינות את הכתיבה העברית בדרך כלל). ייתכן שקרב ההבקעה, או המהפכה המדעית, שחוללו התפיסות ההיסטוריות והסוציולוגיות החדשות של ישראל ושל הציונות כבר הסתיימו, ועתה יכולים חוקרים בני דור צעיר יותר המחזיקים בתפיסות אלה לעסוק בהשקט ובבטחה במה שתומס קוהן כינה 'מדע נורמלי'.